

Rusmir Šadić

Univerzitet u Tuzli, Filozofski fakultet, Tihomila Markovića 1, BA–75000 Tuzla
rusmir.sadic@untz.ba

Islamska filozofija na Zapadu: kritička analiza recentnih studija

Sažetak

Krajem XX. i početkom XXI. stoljeća porastao je znanstveni interes za probleme islamske filozofije, osobito vidljiv na Zapadu gdje susrećemo nova ostvarenja već afirmiranih autora, ali i vrijedne studije znanstvenika mlađe generacije koji kreiraju sasvim novi krug stručnjaka unutar područja islamske filozofije. Naš je cilj u ovom radu ponuditi analizu najznačajnijih studija o islamskoj filozofiji tijekom prva dva desetljeća XXI. stoljeća, a na temelju naznačavanja najvažnijih naslova, čiji sadržaj i kritika ih preporučuju kao paradigmatičke. Kritička istraživanja ispisana na Zapadu s početka XXI. stoljeća pokazuju da islamska filozofija i u svojoj najrecentnijoj fazi ostaje dominantno vezana za metafizičke i epistemološke probleme karakteristične za klasično muslimansko filozofsko mišljenje. Među brojnim autorima, djela Seyyeda Hosseina Nasra, Petera Adamsona, Massima Campaninija, Richarda Taylora i Iana Richarda Nettona uzimamo kao referentan okvir za predstavljanje zacrtanog zadatka.

Ključne riječi

islamska filozofija, Zapad, predstavljanje, metafizika, epistemologija, 21. stoljeće

Uvod

Islamska filozofija ili filozofija u islamskom svijetu, kako je neki označavaju nastojeći pod taj pojam podvesti ono što na sebe ne bi mogao preuzeti prefiks *islamska*, posljednjih desetljeća XX. i tijekom prva dva desetljeća XXI. stoljeća, bit će predmet analize brojnih studija i istraživačkih angažmana pojedinaca i timova koji će biti zainteresirani za propitivanje različitih problema i specifičnosti muslimanskog filozofskog mišljenja. Letimičan pogled na takve poduhvate pokazuje kako su posrijedi povijesni, ali i problemski pristupi, od kojih se jedni zanimaju za principe filozofskog mišljenja pojedinih filozofa (dominantno onih iz klasičnog perioda), a drugi značenje islamske filozofije hoće sagledati u kontekstu srednjovjekovne filozofske misli, te kao stanovitu vrstu kontinuiteta u odnosu na ranije filozofske tradicije. S obzirom na karakter islamske filozofije, a koji upućuje na snažnu povezanost sa sadržajem i principom religije islama, nemali broj istraživača bavit će se pitanjem utjecaja glavnih mislilaca muslimanske tradicije na razvoj kršćanske srednjovjekovne filozofije, ali svakako i na kasniju renesansnu tradiciju. U posljednje vrijeme, sve češće susrećemo izdavačke projekte vodećih svjetskih sveučilišnih izdavačkih centara koji objavljuju zbornike u kojima se pod rukovodstvom urednika, najčešće već afirmiranog istraživača unutar oblasti, okuplja tim provjerenih stručnjaka i poznavalaca problema i sadržaja koja se hoće analizirati. Čini se kako je to postao mnogo popularniji i atraktivniji način objavljivanja,

a za autore nerijetko i mnogo veći privilegij, nego u slučaju objavljivanja zasebnog autorskog uratka ili studije.

U ovom je članku cilj prikazati i kritički se osvrnuti na sadržaj nekih od najznačajnijih studija o islamskoj filozofiji, objavljenih tijekom posljednja dva desetljeća. Uz prihvaćanje rizika za mogući prigovor kako su se ovdje mogle naći i neke druge studije u odnosu na one koje će biti predmet analize, želim naznačiti kako smo se tijekom odabira rukovodili, prije svega, analizom sadržaja, referentnošću autora, ozbiljnošću izdavača, refleksijama i kritičkim osvrtima koje je knjiga izazvala te znanstvenim doprinosom koji se primarno očekuje. Naslov »Islamska filozofija na Zapadu« cilja na izdanja koja su objavljena na engleskom jeziku, odnosno koja su se pojavila na području Europe i Sjedinjenih Američkih Država. Konačno, slijedi osvrt na pet naslova koje prema prethodno navedenim karakteristikama držimo bitno značajnijim u odnosu na druge publikacije iz područja islamske filozofije objavljene u posljednja dva desetljeća.

1. Islamska filozofija od postanka do danas – Seyyed Hossein Nasr

Iako se u samom naslovu djela *Islamic Philosophy from Its Origin to the Present* ne pojavljuje pojam *povijest*, nema nikakve sumnje da je riječ o djelu koje predstavlja jedan od najuspješnijih pokušaja izlaganja povijesti islamske filozofije, napisanih na europskim jezicima. Uz dvotomnu *Povijest islamske filozofije*, što je projekt koji potpisuju Oliver Leaman i sam Seyyed Hossein Nasr, *Povijest islamske filozofije* Muhammada Sharifa, istoimeno autorsko ostvarenje Majida Fakhryja, te brojne radove Henryja Corbina, Hansa Deibera i Naquiba Attasa, djelo pod naslovom *Islamic Philosophy from Its Origin to the Present* figurira kao jedan od fundamentalnih tekstova napisanih na engleskom jeziku, a u nastojanju da se zapadnom čovjeku predstavi sva raskoš islamskog filozofskog mišljenja te njena veza s duhovnom dimenzijom islama i poslaničkim zalogom. Specifična karakteristika ovog djela sadržana je u problemskom pristupu kojeg je autor preferirao prilikom iscrtavanja kontura islamske filozofije kroz povijest.

Naime, za razliku od uobičajenog pristupa koji podrazumijeva prikaz mišljenja filozofa uz poštivanje kronologije njihova pojavljivanja, pri čemu se uvijek počinje s Al-Kindijem ili Al-Farabijem, a često završava s Ibn Rušdom, naš autor uglavnom pribjegava problemskom pristupu te kroz analizu predmetnog problema prožima i različita stajališta filozofa. Druga specifična karakteristika, koja je, po mom sudu, možda i najznačajniji doprinos ovog djela, jest osvjetljavanje bogate filozofske tradicije muslimana u njenom kasnijem periodu, pri čemu mislim na filozofiju nakon Ibn Rušda.¹ Poznato je kako su zapadni »istraživači« i povjesničari svoje prikaze islamske filozofije često okončavali s poglavljem o Ibn Rušdu, ustvrdivši kako je s njegovom filozofijom okončana filozofska aktivnost kod muslimana. Bez obzira na to je li riječ o temeljnoj neupućenosti ili o tendencioznim izjavama, ova knjiga pokazuje neutemeljenost takvih stavova i pokazuje kako je islamska filozofija samo promijenila mjesto svojeg snažnog razvoja, zamijenivši područje Španjolske s Perzijom. Ovo izvanredno djelo, sada već umirovljenog profesora Seyyeda Hosseina Nasra, koje je, riječima samog autora, nastajalo tijekom pet desetljeća kontinuiranog istraživačkog angažmana, podijeljeno je u četiri poglavlja.

Prvo poglavlje ima za predmet tri pitanja koja čitaocu daju opći uvid u pojmovlje i trenutno stanje islamske filozofije kao znanosti. Autor na početku donosi iscrpnu analizu onoga što je na Zapadu urađeno glede islamske filozofije, njenog razumijevanja, prevođenja, interpretacija i komparativnih sagledavanja. Nasr ističe kako su na Zapadu postojali različiti motivi i ciljevi prilikom istraživanja islamske filozofije, što je svakako utjecalo na njene interpretacije, koje se međusobno snažno razlikuju. Značenje pojma *falsafa* u islamu, njeno često poistovjećivanje s *hikmom* te višestoljetno propitivanje njenog odnosa prema gnozi ('*irfan*) i teologiji (*kalâm*), pitanja su kojima se autor bavi u prvom poglavlju.²

U drugom se poglavlju autor okreće analizi fundamentalnih filozofskih problema koji su zaokupljali pažnju gotovo svih značajnijih muslimanskih filozofa. Točnije kazano, u središtu takovrsnog propitivanja leži ontologija čiji pojmovi predstavljaju temelj ukupnog filozofskog mišljenja. Značenje i razlika između pojma egzistencije (*wuğud*) i esencije (*mahiyyah*), problem počelnosti ili prvotnosti (*aşâlah*), stupnjeviti karakter bitka (*marâtib* ili *taşqiq al-wuğud*), te transcendentno jedinstvo egzistencije (*waḥdah al-wuğud*), središnji su problemi ne samo ovog poglavlja nego ukupnog teksta koji je sadržan između korica predmetnog naslova. Postavljena se pitanja pomaljuju ili naprosto iskrsavaju gotovo na svim stranicama knjige.³ Autor, nadalje, promatra ova pitanja u kontekstu postavicenijanske islamske filozofije, pri čemu je pažnja dominantno usmjerena na učenje o bitku u transcendentnoj teozofiji Mullaa Sadraa Shirazija, kao najznačajnijoj školi mišljenja u kasnijem periodu muslimanskog intelektualnog dozrijevanja.

»Islamska filozofija u povijesti« naslov je trećeg poglavlja, kojemu Nasr posvećuje najviše prostora u svojoj knjizi. Nasr na početku poglavlja postavlja okvir unutar kojega bi bila razmotrena ne samo filozofija nego i druge dimenzije intelektualne tradicije u islamu, pri čemu uglavnom misli na teologiju (*kalâm*), doktrinarni sufizam (*taşawuf al-ilmî*), odnosno teorijsku gnozu ('*irfan nazarî*). U tom kontekstu, autor osvjetljava povijesni razvoj teološkog učenja u islamu, naglašavajući ulogu najznačajnijih škola, poput mu'tezilija, eš'arija, maturidija, te dominantnih orijentacija unutar šijitskog *kalama*. S druge strane, Nasr ocrtava povijesni razvoj filozofskog mišljenja, nudeći valjan uvid u učenje muslimanskih peripatetika (*maşşâ'î*), iluminista (*işraqî*), te nezavisnih filozofa koji se ne mogu situirati ni u jednu spomenutu skupinu. Posebna je pažnja posvećena isfahanskoj školi filozofije te njenom kontinuitetu čiji se izdanci mogu pronaći u krugovima suvremene teheranske škole. Ono što čini samu okosnicu tako snažno optrajavajućeg svjetonazora svakako je transcendentna teozofija (*hikma muta'aliyyah*) Mullaa Sadraa Širazija, najznačajnijeg muslimanskog filozofa nakon Ibn Rušda, koji je ponudio jednu sintezu filozofije, sufizma i teološkog učenja, odnosno znanja dobivenog kroz

1

Seyyed Hossein Nasr u mnogim djelima ističe kontinuitet muslimanskog filozofskog mišljenja i odlučno se protivi tezi o kraju filozofske aktivnosti muslimana sa smrću Ibn Rušda. On će tako neumorno ukazivati ne samo na sadržaje i ličnosti unutar kasne islamske filozofije nego i na različite škole islamske filozofije unutar suvremenog doba, kao stanovitim izdancima ranijih filozofskih krugova. – Seyyed

Hossein Nasr, *The Islamic Intellectual Tradition in Persia*, Curzon Press, Richmond 1996.

2

Seyyed Hossein Nasr, *Islamic Philosophy from Its Origin to the Present. Philosophy in the Land of Prophecy*, State University of New York Press, Albany 2006.

demonstraciju, intelektualnu intuiciju ili gnozu te Sveti Tekst kao objavljenu Riječ.

U završnom poglavlju autor analizira trenutne prilike i ‘položaj’ filozofije u muslimanskim društvima. Ističući kako islamska filozofija optrajava kao živa intelektualna tradicija, kao njeno temeljno domište u modernom vremenu Nasr vidi Perziju, ili točnije, područje današnjeg Irana, gdje se ljubav prema mudrosti i mišljenju nikada nije prestala njegovati. U prilog takvom gledištu svjedoči i plejada mislilaca koji u našem vremenu na sebe preuzimaju ulogu očuvanja i krajnje posvećenosti spram filozofskog angažmana. Riječ je o osobama poput Ibrahima Dinanija, Ghulama Ridaa Aʿwanija, Ridaa Dawarija i Misbaha Yazdija, koji su u najdoslovnijem smislu nastavili tamo gdje su stali Allama Tabatabai, Henry Corbin, Toshihiko Izutsu i mnogi drugi. Autor također ističe i značajan doprinos istraživača i sveučilišnih profesora u drugim zemljama, među kojima ističe imena Mahmuta Erola Kilica, Ibrahima Kalina, Christiana Jameta, Suheyla ‘Umara i Osmana Bakara.⁴

Konačno, o karakteru sadržaja i krajnjoj intenciji ove studije najbolje govori sam autor koji će zapisati sljedeće:

»Ova knjiga rezultat je gotovo pedeset godina proučavanja i meditacije o filozofiji i filozofskim pitanjima viđenim u svjetlu zbilja, objektivnih i unutarnjih, otkrivenih putem poslanstva, u obliku iluminacije. U svijetu u kojem je filozofija postala odvojena od objavljenih zbilja i u kojem je sekularna misao nastojala marginalizirati, pa čak i iskorijeniti, znanje koje ima ikakve veze sa svetim, neophodno je vratiti se, kad god je to moguće, temi odnosa ili veze između filozofije i poslanstva kroz različite perspektive i kutova promatranja. Godinama prije bavili smo se suštinom pitanja odnosa između znanja i zbilje svetog u djelu *Knowledge and the Sacred* [*Znanje i sveto*], te smo se ovoj temi vraćali iz drugih perspektiva u kasnijim djelima poput *The Need for a Sacred Science* [*Potreba za svetom znanostju*]. U ovom djelu naročito se fokusiramo na filozofiju, osobito na islamsku filozofiju. Bavimo se milenijskom tradicijom islamske filozofije, njenim doktrinama, historijom i pristupima, iz perspektive odnosa između te dugogodišnje filozofske tradicije i zbilja poslanstva koje su uvijek dominirale horizontom islamskog svijeta, intelektualnom klimom i prostorom islamskih naroda.«⁵

2. Uvod u islamsku filozofiju – Massimo Campanini

Campaninijeva studija *Introduction to Islamic Philosophy* u pravom je smislu riječi *Uvod* jer je pisana koncizno i jasno, ciljajući na glavne predstavnike islamske filozofije i fundamentalne probleme ranog i klasičnog muslimanskog filozofskog mišljenja. Također, važno je naznačiti, kako je riječ o djelu koje je izvorno napisano na talijanskom jeziku (2004.), da bi potom bilo prevedeno i objavljeno na engleskom jeziku (2008.)

Autor glavni naglasak stavlja na peripatetičku filozofiju (*maššāʾī*), iako mjestimice upućuje na neke aspekte iluminacijske i sufijске tradicije. Jedna od karakteristika Campaninijeva djela, koja se bez sumnje može čitati kao jedna od njegovih slabih tačaka, na što su u svojim kritičkim osvrtima već ukazali Oliver Leaman i Peter Adamson, jest inzistiranje na onome što se smatralo nadiđenom pozicijom zapadnih istraživača i povjesničara filozofije u pristupu islamskoj filozofiji, a koja u ličnosti Ibn Rušda vidi kraj islamske filozofije i trenutak konačnog sahranjivanja muslimanske filozofske misli. Istraživanja su pokazala da je islamska filozofija nakon Ibn Rušda izgubila svoje prave nasljednike u arapskom svijetu, ali ih je svakako pronašla unutar intelektualnog miljea Perzije, gdje se pojavila cijela plejada filozofa i teozofa.⁶ Premda je moguće govoriti o izmjeni stila i karaktera islamske filozofije nakon Ibn Rušda, jer će se do njega i s njim primarno misliti aristotelijanski, nema sumnje

da će kasniji filozofi svjedočiti kontinuitetu islamske filozofije, dajući joj novi smjer, sada iluminacijsko-teozofski i transcendentno-sadrijanski, o čemu su u brojnim djelima, među ostalima, pisali Seyyed Hossein Nasr i Henry Corbin.⁷ Ono što se može iščitati kao komparativna prednost Campaninijeve knjige je kontekstualizacija pitanja i filozofskih problema kojima se bavi, što, prije svega, podrazumijeva uvođenje određenih teoloških koncepta i analizu povijesno-kulturoloških prilika. Ipak, ono što bi zasigurno obogatilo sadržaj ove knjige, a što je u značajnoj mjeri izostalo iz njenog sadržaja je referiranje na *išraqi* i sufijske mislioce koji su uvelike doprinijeli kreiranju onoga što nazivamo islamskom filozofijom. Konačno, unatoč navedenim manjkavostima, nema sumnje da će pristup koji je autor odabrao – a to je usmjerenost na određene filozofe i odabrane teme iz područja epistemologije, ontologije i metafizike – biti od koristi za *uvođenje* u karakter i povijesno-problemski okvir islamske filozofije te zauzeti svoje mjesto među drugim, slično koncipiranim studijama.⁸

Ovdje bismo kratko ukazali na druga dva nedavno objavljena naslova Massima Campaninija iz područja filozofije, a to su *Philosophical Perspectives on Modern Qur'anic Exegesis: Key Paradigms and Concepts* (2016.) i studija pod naslovom *Al-Ghazali and Divine* (Routledge, 2019.).

Temeljna je intencija Campaninijeve studije *Philosophical Perspectives on Modern Qur'anic Exegesis* iznova ukazati na značaj filozofije za razumijevanje religije, a time i za samo razumijevanje Svetog Teksta. Usmjeravajući se na koncept »značenja«, autor će posredstvom husserlovsko-heideggerijanske fenomenološke metode pokazati kako bi filozofija mogla biti od koristi u iščitavanju »novog« značenja kur'anskih iskaza, te, sukladno Gadamerovoj hermeneutičkoj teoriji, voditi onome što je označeno kao »stapanje horizonta«, odnosno posredovanje između prošlosti i sadašnjosti. Konačno, riječ je o pokušaju iznalaženja novog »puta« u razumijevanju Božjih naputaka, a koje mjestimice susrećemo unutar suvremenih egzegetskih angažmana ili pozivu na ponovno čitanje Kur'ana koje bi sada imalo fenomenološki karakter.

3

Značenje navedenih pojmova nužno je promatrati u međusobnoj vezi, odnosno iste vidjeti kao članove koji grade jednu metafizičku shemu iz koje je moguće izvesti cjelinu filozofskog mišljenja nastalog unutar islama. Na samom vrhu tih metafizičkih kategorija stoji pojam *wahdah al-wujud* za čije je razumijevanje vrlo važna studija japanskog orijentaliste Toshihikoa Izutsua, *The Concept and Reality of Existence*, The Keio Institute of Cultural and Linguistic Studies, Tokio 1971.

4

Ovim imenima danas bi bilo legitimno dodati i imena sljedećih znanstvenika koji su se svojim istraživačkim angažmanom unutar područja islamske filozofije naročito istakli: Massimo Campanini, Hossein Ziai, Omid Safi, Sajjad Rizvi, Peter Adamson, Carl Ernst, Anna Akasoy, Amos Bertolacci, Frank Griffel, M. Cüneyt Kaya, Veysel Kaya, Reza Pourjaway, Daniel Bučan, Rešid Hafizović, Enes Karić, Adnan Silajdžić i Nevad Kahteran.

5

S. H. Nasr, *Islamic Philosophy from Its Origin to the Present*, str. IX.

6

Seyyed Hossein Nasr, Mehdi Aminrazavi, *An Anthology of Philosophy in Persia*, Oxford University Press, London 2001.

7

Među brojnim naslovima Henryja Corbina koja tematiziraju pitanja islamske filozofije i misticizma u kasnoj fazi vidi: Henry Corbin, *Islam u Iranu. Duhovni i filozofski obziri*, prev. Rešid Hafizović, Bemust, Sarajevo 2001.; Henry Corbin, *Islamska filozofija u Iranu – XVII i XVIII stoljeće*, prev. Rešid Hafizović, Naučno-istraživački institut »Ibn Sina«, Sarajevo 2002.

8

Massimo Campanini, *An Introduction to Islamic Philosophy*, prev. Caroline Higgitt, Edinburgh University Press, Edinburgh 2008.

Ideja koju Campanini u ovom tekstu razmatra je ideja filozofske kur'anologije ili *al-falsafa al-qur'aniyya*. Riječ je o dugogodišnjem Campaninijevu nastojanju da na temelju određenih iskustava unutar filozofsko-teološkog mišljenja zasnuje jednu hermeneutiku Kur'ana koja bi polazila od uvažavanja Kur'ana kao filozofske knjige.⁹

Referirajući se na Olivera Leamana, koji je naglasio filozofski značaj kur'anskog teksta, te podsjećajući na određene interpretacije Ibn Sinaa, ali i jednog Ebua Hamida al-Gazalija koji se u tekstu *Miškat al-anwar* koristi filozofskim rječnikom i principom *Svjetlosti (nūr)* posredstvom kojeg filozofski objašnjava *bivanje* svega što *jest*, Campanini će u djelu *Philosophical Perspectives on Modern Qur'anic Exegesis* ukazati na mogućnost, ali i značaj jednog drugačijeg čitanja teksta Kur'ana, uz potpuno uvažavanje karaktera njegova sadržaja. U takvom naumu Campanini predlaže fenomenološki pristup koji se primarno temelji na uvidima Edmunda Husserla i Martina Heideggera, odnosno onog što prvi misli pod idejom »redukcije« a drugi pod pojmom »otkrivanja« (*aletheia*) istine. S druge strane, Hassan Hanafi bit će ime koje će također ostaviti značajan utjecaj na Campaninijev intelektualni angažman, prije svega, zbog stava da »teologija mora biti prevedena u antropologiju, te da fokus filozofskog i historijskog istraživanja nije Bog po sebi, nego čovjek koji živi u društvu, djeluje i radi«. ¹⁰ O tome sam Campanini kaže:

»Taj (o)poziv koji je došao od Enza Pacija i Husserla, s jedne, i Hasana Hanafija, s druge strane, bio je od bitnog značaja u mom poticanju na to da pristupim čitanju Kur'ana. Krećući od ove dvije premise, odnosno uvažavajući ova metodološka sredstva, stigao sam do samog Kur'ana.«¹¹

U djelu o *Filozofskim perspektivama* (Equinox, 2016.), Campanini tvrdi da je *istina* očitovanje ili otkrivanje (*aletheia*) u grčkom i heideggerijanskom smislu, pri čemu otkrivanje nije samo *ostensio* (*pokazivanje*) i *kašf* (*raskrivanje*), nego i *orijentacija* teksta, u smislu 'pronalaženja značenja'. Ta i takva ideja *kašfa* potpuno je racionalnog karaktera i ne podrazumijeva nikakvu duhovnu vezu koju taj pojam podrazumijeva, primjerice kod Ibn 'Arabija. Na tragu spomenutih fenomenologa, istaknut će da istina nije nešto objektivno, nego *telos*, ono što tek ima biti dosegnuto i pronađeno.

U kontekstu raskrivanja šireg filozofskog značaja Campaninijeva djela o kojem govorimo, pozvat ćemo se na kritički osvrt Nevada Kahterana koji je u vezi s ovom Campaninijevom knjigom kazao:

»Nema sumnje da ova knjiga predstavlja Campaninijev veliki doprinos neprekidnim hermeneutičkim primjenama na Sveti tekst, tj. doprinos istraživanju uvjeta mogućnosti filozofske hermeneutike Kur'ana, počevši od Ibn Rušdove fleksibilne upotrebe jezika u opisivanju metafizičke i ontološke istine, te uključivanja modernog filozofskog pristupa. Istovremeno, on je podjednako upućen u zapadnu i islamsku filozofiju, te kao predani pluralistički i komparativistički mislilac, sposoban govoriti o stvarnosti na različite načine. Campanini pokazuje da fenomenologija omogućuje koherentnu, latitudinalnu, filozofsku interpretaciju brojnih važnih kur'anskih ajeta: Kur'an sadrži filozofske istine, to je knjiga filozofije.«¹²

Konačno, imajući u vidu značaj fenomenologije unutar suvremenih filozofsko-teoloških gibanja, Campanini će istaknuti kako i sam islam pokazuje svoje fenomenološke tendencije, te i proučavanje Kur'ana postaje cilj fenomenoloških istraživanja.

Kada je riječ o drugom navedenom djelu, naslovljenom *Al-Ghazali and Divine* (2019.), Campanini se u njemu bavi idejom Boga u Njegovoj apsolutnoj transcendentnosti i razumijevanjem Njegovih atributa u pokušaju raskrivanja metafizičkog koncepta stvaranja i ontološko-epistemoloških konsekvenci ta-

kvog stvoriteljskog čina.¹³ Drugim riječima, kakav je odnos transcendencije i imanencije unutar Al-Gazalijeve misli, te na koji način je moguće razvidjeti odnos religije i filozofije, a to će reći objave i razuma u njegovu mišljenju, središnje je pitanje kojim se Campanini bavi unutar četiri poglavlja ovog iznimno važnog djela.

Misliti o ideji Boga *zajedno s* Al-Gazalijem ili *iz* perspektive njegova filozofsko-teološkog mišljenja, nužno pretpostavlja – smatra Campanini – uvažavanje barem pet stajališta/točaka:

1. Al-Gazali je bio uvjeren kako je »istinska« islamska doktrina *srednji put (waṣaṭ)* među različitim oblicima ekstremnih stajališta. Kako je i poznato, za njega je ekstremna pozicija bila ona koju su zastupale batinije koji su ulogu *imama* postulirali iznad pozicije samog Poslanika, potom oni iz reda sufija koji su zagovarali mogućnost premošćivanja ontološke distance između Boga i kontingentnih bića, kao što je ekstremnim vidio i stajališta onih filozofa koji su isticali apsolutnu »moć« razuma glede određenih eshatoloških i teoloških kategorija.
2. To vodi zaključku kako je – smatra Campanini – središnja ideja/koncept Gazalijeva mišljenja bio *balans (mizân)* između znanosti/znanja i djelovanja: jer znanje/nost bez djelovanja, tj. praktične primjene, nema svoje područje, dok je djelovanje bez znanja slijepo.
3. Al-Gazalijevo »viđenje« Boga primarno je određeno dvjema karakteristikama ili svojstvima, a to su dinamizam i sloboda. Za njega je Bog apsolutno Svemoćan i slobodan. Drugim riječima, Njegovo djelovanje nije ničim uvjetovano ili obavezano. Bog je uvijek u nekoj činidbi, shodno kur'anskom stavku *kulle yewnim huwe fi ša'n*.
4. Filozofija je igrala vrlo važnu ulogu u Al-Gazalijevoj potrazi za Bogom – smatra Campanini – iako to uvijek nije tako izgledalo i premda se nerijetko protivio stajalištima samih filozofa, on se također okretao filozofiji u pokušaju pronalaska šifre kojom bi odgonetnuo zagonetku Kur'ana. Njegova filozofija nije bila aristotelijanska *falsafa*, nego *hikma*, a to će reći filozofija, primjerice, augustinijanskog tipa koja je uvijek na neki način bila vezana za religiju.
5. Misliti ideju Boga s Gazalijem znači ponuditi jedno umjereno rješenje za metafizički problem Boga, jer kada se Gazali bavi idejom Boga, on govori i misli kao o Bitku, a ne kao o jednom među ostalim

9

Koncizan prikaz sadržaja knjige Campanini nudi u članku objavljenom pod naslovom »Towards a Philosophical Qur'anology: Structure and Meaning in the Qur'an«, *Journal of Qur'anic Studies* 20 (2018) 2, str. 1–18.

10

Hassan Hanafi, *Islam in the Modern World. Religion, Ideology and Development*, Dar Ke-baa, Heliopolis 2000., str. 15.

11

Massimo Campanini, »Reading the Qur'an as a Philosophical Book«, *Reset DOC - Dialogues on Civilisation* (16. 10. 2020.), 4:03–4:36. Dostupno na: <https://youtu.be/d7125WV2xvY?t=243> (pristupljeno 15. 4. 2021.).

12

Nevad Kahteran, »Massimo Campanini. *Philosophical Perspectives on Modern Qur'anic Exegesis. Key Paradigms and Concepts*«, *Synthesis philosophica* 31 (2016) 2, str. 468–469, ovdje 468, doi: <https://doi.org/10.21464/sp31222>.

13

Za potpuniji uvid u širinu Al-Gazalijeve filozofijske teologije i razvidanja odnosa filozofije i teologije uopće, vidi: Frank Griffel, *Al-Ghazali's Philosophical Theology*, Oxford University Press, Oxford – New York 2010.

entitetima. Drugim riječima, njegova metafizička shema nije utemeljena na entitetima (*to on*), nego na Bitku (*einai*) ili onome što Heidegger označava pojmom *Sein*.

Konačno, ova iznimno vrijedna Campanijijeva studija, koja tek čeka na ozbiljne kritičke osvrte, u svojoj eksplikaciji Al-Gazalijeve filozofije, suptilno će pokazati kako je Al-Gazalijeva misao jedan od najboljih izraza islamskog intelektualizma i duhovnosti.

3. Filozofija u islamskom svijetu – Peter Adamson

Referirajući se na pojam i karakter filozofije u islamskom svijetu, Peter Adamson ukazuje na značaj arapskog jezika za islamsku filozofiju, pri čemu ističe kako on nije bio rezerviran samo za muslimane, istaknuvši kako su brojni kršćanski autori pisali svoje komentare na arapske prijevode Aristotelovih logičkih spisa, kao i židovski autori poput Saadija i Majmonida. Međutim, autor ističe kako bi jednako pogrešno bilo izjednačavati filozofiju u islamskom svijetu s filozofijom na arapskom. Kao što je poznato, Majmonid je također određena djela pisao i na hebrejskom. Također, treći važan jezik za filozofiju u islamskom svijetu, kako ističe Adamson, bio je perzijski, pri čemu ne treba gubiti iz vida ne samo određena djela Avicene nego i autora poput Nasira Khosrowa, Mullaa Sadraa, Tusija i drugih.

Nakon što je svoju studiju naslovio *Philosophy in Islamic World*, Adamson nudi i određena pojašnjenja odabranog naslova. Zašto *Filozofija u islamskom svijetu*, a ne *Islamska* ili *Arapska* filozofija? Adamsona smatra da termin *islamska filozofija* isključuje brojne kršćane i židove koji su doprinijeli stvaranju onog što se tim pojmom želi označiti. I premda bi pojam arapska filozofija bio nešto bliži, imajući u vidu jezik na kojem je rečena filozofija dominantno ispisana, on također isključuje određeni dio tekstova koji pripadaju istom filozofskom naslijeđu, ali koji su ispisani na drugim jezicima. Stoga, odabrani je naslov, smatra Adamson, sveuključiv jer »pokriva« filozofe iz sve tri religije koji su pisani na različitim jezicima.

Peter Adamson u predgovoru upućuje na svoje ranije objavljeno djelo *Very Brief Introduction to Islamic Philosophy*, naznačivši da je već tu usvojena tematska struktura. Jedan dio knjige je posvećen židovskoj filozofiji, čiji je kasniji povijesni razvoj moguće pratiti u tomovima koji slijede ovaj o kojemu govorimo. Studija o kojoj govorimo zasnovana je na zapisima za *podcaste* objavljene pod naslovom *History of Philosophy*, što je bio slučaj i s prethodnim svescima.

3.1. Formativni period

Ukupan sadržaj djela koje je predmet našeg primarnog osvrta, *Philosophy in Islamic World*, autor će u svom kronološkom pristupu podijeliti na tri poglavlja: formativni period, Andaluzija i kasna tradicija. Naime, u prvom poglavlju autor se posvetio analizi samih začetaka racionalističke tradicije unutar muslimanske filozofsko-teološke tradicije (*muʿtezile*), kako bi napravio uvod u filozofiju Al-Kindija. Uz ponuđenu analizu određenih problema Al-Farabijeve filozofske teorije, Peter Adamson pokazat će u kojoj mjeri je rana muslimanska filozofija bila upućena na grčke izvore te prevođenje i interpretaciju istih. Najviše prostora u prvom poglavlju posvećeno je životu i mišljenju Ibn Sinaa.

Iako nema nikakve sumnje da je Aristotel ostavio najsnažniji utjecaj na Ibn Sinaa, o čemu svjedoči ukupan Ibn Sinaov intelektualni opus, a povrh svega njegov čuveni *Kitab al-Šifa'* (*Knjiga izlječenja*), djelo koje, riječima Adamsonovim, treba gledati i kao »opsežnu preradu i ponovno promišljanje aristotelijanske nauke«, Ibn Sina je krenuo vlastitim putem inoviranja filozofske tradicije i kreiranja onog karakterističnog tipa filozofije koju će nazvati *orijentalnom (mašriqiyyah)*.

Kada je riječ o orijentalnoj filozofiji, Henry Corbin neće se složiti s mišljenjem Louisa Massignona koji će naznačiti kako je posrijedi nastojanje da se izvrši »pomirba između grčke filozofije (*falsafa*) i semitske mudrosti (*hikma*)«. Štoviše, riječ je o izvornoj filozofskoj težnji koja, neposredovana i nošena kategorijom intuitivne spoznaje, nije spremna činiti kompromise koje bi zahtijevala naprijed rečena 'pomirba'.¹⁴ Orijentalna filozofija sasvim je novi put, potpuno nova tradicija unutar filozofije. Prema čitanju i interpretaciji Seyyeda Hosseina Nasra, ova je filozofija nazvana orijentalnom jer se odnosi na svijet svjetlosti, a ne na geografski Orijent,

»... temeljeći se na iluminaciji duše i logičkom prosuđivanju, te viđenju kosmosa kao kripte kroz koju istinski filozof mora putovati uz pomoć vodiča, koji nije drugo do božanski Intelkt.«¹⁵

Dodatna karakteristika ovog tipa filozofije sadržana je u tome što je njen jezik izrazito simboličan a ne diskurzivan, što će je učiniti bliskom gnostičkoj tradiciji islama.

Adamson će istaknuti kako je na Istoku Ibn Sina, a ne Aristotel, bio neophodna filozofska pojava, o čemu svjedoči činjenica da su »njegove ideje apsorbirane unutar različitih intelektualnih tradicija: *iluminacionizam, kalâm, sufizam*«. ¹⁶

Konačno, prvo poglavlje zaključuje izlaganjem osnovnih principa Al-Gazalijeve kritike muslimanskih peripatetika – primarno Al-Farabija i Ibn Sinaa – što upućuje na činjenicu da je posrijedi eksplikacija i kritički osvrt na sadržaj Al-Gazalijeva *Munkiza* i njegova najznačajnijeg filozofskog djela *Tahâfut al-falâsifah*. U kontekstu analize Al-Gazalijeve uloge u povijesti islamske filozofije, Peter Adamson suprostavit će se onome što naziva »mit« o smrti filozofije u islamskom svijetu nakon 12. stoljeća, po kojem je Gazali taj koji je zadao smrtonosni udarac. Adamson ističe da je filozofija zapravo »preživjela« i nastavila se, kako je pokazao u narednim poglavljima, razvijati kroz kasniju tradiciju. Štoviše, istaknut će Adamson, Al-Gazali je čak »pomogao filozofiji da preživi i ostane relevantna na Istoku«. ¹⁷ Gazalijeva eksplikacija, a potom i kritika Avicenine filozofije, zapravo je eksplikacija filozofije kao takve. Gazalijeva kritika nije neselektivna. Drugim riječima, *Tahâfut* ne cilja ni na kakvu sustavnu »nesuvislost« Avicenine filozofije.

14

Više o analizi Ibn Sinaove 'orijentalne' filozofije vidi: Henry Corbin, *Ibn Sina i vizionarsko kazivanje*, prev. Rešid Hafizović, Naučno-istraživački Institut »Ibn Sina«, Sarajevo 2009.

15

S. H. Nasr, *Islamic Philosophy from It's Origin to the Present*, str. 140.

16

Peter Adamson, *Philosophy in Islamic World*, Oxford University Press, Oxford – New York 2016., str. 120.

17

Ibid., str. 147.

3.2. Andaluzijska filozofija

Problemizirajući osobitost i povijesni značaj filozofskog mišljenja stvaranog u Al-Andalusu, Adamson u drugom poglavlju naglašava:

»Andaluzijsku filozofiju moramo misliti u njenoj cjelovitosti, kao tradiciju unutar veće tradicije filozofije u islamskom svijetu.«¹⁸

Postoji nekoliko razloga za razlikovanje prirode andaluzijskog mišljenja u odnosu na druge: specifičnost konteksta kreiranog posredstvom almoravidske i almohadske kulture, geografska udaljenost ove regije od središta islamskog svijeta te suživot (*convivencia*) kršćana, Židova i muslimana. Kao rezultat, Španjolska je postala glavni centar za transmisiju aristotelijanske filozofije i znanosti iz arapskog u latinski jezik.¹⁹ Prvobitni proces prevođenja omogućio je da se filozofski problemi misle unutar arapskog jezika, a to će reći da se uspostavi dijalog s Aristotelom i drugim grčkim filozofima, ali i da se njihovo mišljenje upotrijebi pri hermeneutičkom pristupu tekstu Kur'ana koji otvara brojna pitanja.

Tako će Al-Andalus u literaturi biti prepoznat kao *prostor komunikacije i kulturne razmjene*, što će omogućiti stvaranje *sinteze grčkog racionalizma i blisko-istočnog monoteizma*. Ta će sinteza u značajnoj mjeri utjecati na kasniji kulturni i intelektualni razvoj Europe, ali svakako i na konstituiranje same islamske kulture i civilizacije.²⁰ Paradigmatičan primjer rečene sinteze grčkog racionalizma i semitskog monoteizma – koju su prema riječima Majorova Arapi načinili prije samih Europljana – ponuđen je u djelima Averroesa, najznačajnijeg predstavnika »andaluzijske filozofije«. Također, Andalus je bio dom i Ibn 'Arabija, najvećeg muslimanskog teozofa, rođenog u Mursiji 1165. godine, kojeg autor ove studije vidi konstitutivnim dijelom andaluzijske filozofske tradicije. I konačno, sufijska učenja muslimana – prije svih učenje Ibn Arabija – utjecat će na mističnu židovsku tradiciju poznatu kao Kabala koja je, kako primjećuje Adamson, prvo procvatila u Španiji i južnoj Francuskoj. Ista situacija je i unutar filozofije, što se najbolje može vidjeti u djelima Majmonida, trećeg velikog predstavnika andaluzijske filozofije, koji je istinski primjer andaluzijskog multikulturalizma jer je riječ o filozofu koji je mislio na grčkom, pisao na arapskom i molio se na hebrejskom. No, pokušajmo malo detaljnije, zajedno s Adamsonom, promotriti sliku andaluzijske filozofije, barem posredstvom spomenutih mislilaca.

Andaluzijska će filozofija nakon Ibn Rušda svoj karakterističan izraz i svojevrstan kontinuitet dobiti u djelima Ibn Sab'ina koji će primarno biti posvećen razvoju doktrine *wahdah al-wujuda*, potom u filozofiji povijesti Ibn Halduna, te u metafizici sufizma ispisanoj u djelima Ibn Arabija. Drugim riječima, čini se kako je filozofsko mišljenje nakon Ibn Rušda svoje utočište primarno potražilo u filozofskom sufizmu i filozofskoj teologiji.

Međutim, Adamson iznosi svoje neslaganje s dominantnom percepcijom temeljem koje je filozofija u kasnijoj islamskoj tradiciji u potpunosti potisnuta od strane misticizma te da je i »racionalna argumentacija nadalje potpuno ukinuta u korist direktne vizije ili 'kušanja' (*dawq*) Boga.«²¹ Takva gledišta ciljati će na opći utjecaj koji je imala ekberijanska gnostička misao, osobito u periodu nakon Ibn Arabija. Adamson će radije govoriti o *utjecajima*, a nikako o dokidanju ili *dovršetku* određene tradicije. Po njegovu mišljenju, sufijska tradicija odigrat će značajnu ulogu u razvoju filozofije nakon formativnog periodu, pri čemu se ne smije gubiti iz vida i uloga koju su imali i drugi akteri, poput aš'arijskog *kalama* i avicenicizma.

U poglavlju posvećenom Ibn ‘Arabiju, Adamson će – pored izlaganja Ibn ‘Arabijeve teorije Božjih Imena i doktrine Božjeg samoočitovanja (*tağalli*), koja uključuje i pitanje kako iz Jednog nastaje mnoštvo, a u kojoj autor naše studije prepoznaje utjecaj neoplatoničke tradicije – sugerirati kako je temeljna nakana andaluzijskog sufije utisnuta u *Fusus*, zapravo sadržana u nakani da uspostavi ravnotežu između doktrine *tanzih* i *tašbih*, za što će Ibn Arabi ponuditi i određene dokaze iz teksta Kur’ana.²²

U odgovoru na pitanje *je li Ibn ‘Arabi bio filozof*, Adamson ističe kako njegova djela obiluju tehničkim terminima posuđenim iz filozofske tradicije, ali da to nikako ne može biti dovoljan argument za takvu kvalifikaciju. Štoviše, usprkos činjenici da koristi određene metafore kako bi pojasnio one koncepte koje poznajemo preko filozofskih sistema, kakav je primjerice Avicenin, bilo bi krajnje pogrešno, smatra Adamson, andaluzijskog sufiju vidjeti kao avicenijskog filozofa jer on:

»... ne traga za dobro utemeljenim, logički ispravnim načinom dokazivanja kakav je slavjen od strane Avicene i Averroesa, nego radije teži k onim istinama koje se iz pozicije zagovornika racionalnih dokaza čine potpuno kontradiktornim.«²³

Adamson će smatrati kako je mnogo vjerodostojnije Ibn Arabiju pripisati *uvođenje* filozofije u sufijsku tradiciju. Premda u tome nije bio prvi, autor smatra kako je posrijedi karakteristična anticipacija i inkorporiranje filozofskog naslijeđa unutar sufijske metafizike te da je njegovo ovladavanje filozofskim idejama u konačnici poslužilo svrsi koju im je i namijenio.²⁴ S druge strane, ne treba gubiti iz vida da je filozofija utjecala na sufizam i prije samog Ibn Arabija. Takav utjecaj pronaći ćemo već u djelima Ibn Masarra (preminuo 931. godine, Cordoba) koji otvara poglavlje andaluzijske filozofije ili točnije poglavlje filozofije u zapadnim zemlja islama. Sinteza filozofije i sufizma

18

Ibid., str. 162.

19

Ibid.

20

O utjecaju islamske filozofije na kasniji intelektualni razvoj Europe vidi: Anna Akasoy, Guido Giglioni (ur.), *Renaissance Averroism and Its Aftermath. Arabic Philosophy in Early Modern Europe*, Springer, Dordrecht 2013.

21

P. Adamson, *Philosophy in Islamic World*, str. 195.

22

Vrijedan tekst u vezi s ovim problemom studija je japanskog orijentalista Toshihika Izutsua: *The Concept and Reality of Existence*, The Keio Institute of Cultural and Linguistic Studies, Tokio 1971.

23

P. Adamson, *Philosophy in Islamic World*, str. 194.

24

Bez nakane da ovo pitanje otvaramo detaljnije u odnosu na okvir koji je ponudio Adamson,

treba istaknuti kako je Ibn ‘Arabi, jednako kao i mnogi drugi gnostički mislioci, držao kako su metode racionalne filozofije ograničene, te prostor moguće spoznaje »proširio« prihvaćanjem koncepta otkrivenja (*kašf*), intelektualne intuicije ili neposrednog kušanja (*dawq*), kontemplacije (*mušāhada*), kao i drugih metoda karakterističnih za sufijsku tradiciju islama. Seyyed Hossein Nasr smatra da Ibn ‘Arabi ipak nije filozof u klasičnom smislu riječi *faýlasuf*, nego radije jedan od najvećih tumača mistične filozofije svih vremena koji je nesumnjivo izvršio snažan utjecaj na sufizam i kasniju islamsku filozofiju. Više u: Sejjid Husejn Nasr [Seyyed Hossein Nasr], *Tri muslimanska mudraca. Ibn Sina – Suhrawardi – Ibn Arebi*, prev. Bećir Džaka, Mešihat Islamske zajednice Bosne i Hercegovine – El-Kalem, Sarajevo 1991.; Seyyed Husein Nasr, *Islamska filozofija. Od postanka do danas*, prev. Rusmir Šadić, Centar za kulturu i edukaciju »Logos«, Tuzla 2018.

koju susrećemo u djelima Ibn Masarra, prema mišljenju Seyyeda Hosseina Nasra, postat će jedna od karakteristika andaluzijske filozofije, s izuzetkom Ibn Rušda.²⁵

Konačno, treća paradigmatička ličnost s kojom će simbolički biti upotpunjen krug andaluzijskih filozofa pripada židovskoj religijskoj tradiciji. Riječ je o Majmonidu (preminuo 1204., Al Fastat), suvremeniku Averroesa i Ibn ‘Arabija, kojeg izdvajamo zbog činjenice da upravo njegova misao predstavlja težište posredstvom koje će Adamson osvjetliti židovsku filozofsku tradiciju, koja po svom konceptu, sadržaju i jeziku nužno pripada predmetnoj povijesnoj epizodi razvoja filozofije. Osim toga, Majmonid je bio najveći židovski religijski autoritet srednjovjekovnog perioda, ali i najveći židovski filozof srednjovjekovnog perioda – možda čak i najveći svih vremena – sugerirat će Adamson.²⁶

Premda Adamson zaključuje kako se u glavni pitanja kojima se Majmonid bavio može vidjeti njegovo posredovanje između religije i filozofije jer je obje tradicije vidio bitno u suglasju, previđa ukazati na značajan utjecaj koji su u tom kontekstu na njega imali muslimanski filozofi, osobito Abu Nasr al-Farabi.²⁷ Držimo to važnim s obzirom na ukupan kontekst kojem je posvećen sadržaj ove studije, ali i zbog činjenice da Majmonid od Al-Farabija preuzima centralnu ulogu učenja o sreći u procesu sintetiziranja filozofije i religije, čemu svakako treba pridodati česta referiranja pa čak i preuzimanja cijelih pasusa iz Al-Farabijevih djela. Istraživači će ustvrditi kako je Majmonid i pored interpretacija antičke filozofije koje je pronašao kod Al-Farabija, u njegovim djelima vidio i »sponu između antičke i srednjovjekovne filozofije«. ²⁸ Neki će čak ustvrditi kako je Majmonid preuzeo Al-Farabijevo učenje o odnosu filozofije i religije, vjerskog prava i teologije, te ga primijenio na vlastitu religijsku tradiciju. Sve je to vodilo općem zaključku kako je na Majmonida najznačajniji filozofski utjecaj imao upravo Abu Nasr al-Farabi, te će prvoga čak označiti Al-Farabijevim *učenikom*.²⁹

3.3. Kasna tradicija

Posljednje poglavlje koje se bavi kasnijom tradicijom uključuje nekoliko bitnih povijesnih ličnosti; Abu Barakat al-Bagdadija, Fakh al din Razija, Suhrawardija, Tusija, Rumija, Ibn Taymiju te Mullaa Sadraa Širazija kao najznačajnijeg predstavnika kasnije filozofske tradicije i utemeljitelja nove škole filozofskog mišljenja unutar islama, škole *transcendentne filozofije*. Poštujući tu činjenicu, ali svakako i nesvakidašnji intelektualni opus filozofa iz Širaza, Adamson će mnogo ekstenzivnije elaborirati principe i probleme Mullaa Sadraove filozofije, nego drugih filozofa zastupljenih u ovom poglavlju. Takav pristup važan je zbog činjenice da u značajnoj mjeri doprinosi daljnjem legitimiranju i utemeljenju teze o povijesnoj faktičnosti i filozofskom značaju postibnušdovske faze u tradiciji islamske filozofije, čime Adamson učestvuje u dekonstrukciji dugo građenih mitova na zapadnim sveučilištima.

Adamson će u ovom periodu prepoznati četiri ogranka filozofije unutar islamskog svijeta, pri čemu je za neke moguće uvidjeti tragove još u formativnom periodu. *Prvi* takav ogranak proizlazi iz islamske teologije (*kalâm*), točnije iz reda aš’arijskih teologa. Naime, Fakr al-Din Razi, učenjak iz prve polovine 13. stoljeća i izvrstan primjer skolastičke tendencije, imat će iznimno veliki utjecaj na intelektualna gibanja tog vremena. U svojim djelima on nastoji posredovati između klasičnog aš’arijskog *kalâma* i Aviceninih ideja. S dru-

ge strane, susrećemo Nasir al-Din Tusija koji će svojim prelaskom u redove ismailija biti stanoviti prijelaz ili uvod u genealogiju *drugog ogranka* kasne filozofije koja se sada intenzivno počinje razvijati unutar šijitskih krugova, kako ismailitskih tako i duodecimalnih. Naravno, među njima je i Mulla Sadr, najslavniji muslimanski filozof post-formativnog perioda. On stoji na razdjelnici k trećem i četvrtom ogranku kasne filozofske tradicije u islamu, a to su *sufizam* i *iluminacionizam*.³⁰

Kada je riječ o sufijskoj tradiciji ili onome što se mjestimice naziva filozofskim sufizmom, pozvani smo pratiti utjecaj Ibn Arabijevih djela – gdje smo već ustanovili stanovito sjedinjenje filozofije i sufizma – čime dolazimo do učenja čuvenog Jalal al-Dina Rumija, autora *Mesnevice*. Genealogija nas nadalje vodi k Sadru al-Din Qonyewiju kojem se pripisuje sjedinjenje učenja Ibn ‘Arabija i Rumija s metafizičkim sistemom Avicene. Adamson ističe kako će sufizam još dugo ostati važan unutar filozofske tradicije i to ne samo zahvaljujući utjecaju safavidskih mislilaca kakav je bio Mulla Sadra nego i s obzirom na kasnija intelektualna i duhovna kretanja unutar Osmanskog i mogulskog carstva.

Konačno, četvrti ogranak filozofske tradicije u kasnom razdoblju pripada Šihab al-Din Suhrawardiju, utemeljitelju išraqi filozofije. Njegova metafizika svjetlosti, smatra Adamson, razvijena je u sjeni Avicenine metafizike, pri čemu je njegov koncept *Svjetlosti nad svjetlostima* bila savršena adaptacija doktrine po kojoj Bog jest Nužna Egzistencija.

4. Islamska filozofija i teologija – Ian Richard Netton

Među brojnim studijama objavljenim na engleskom jeziku, a koje tematiziraju pitanja islamske filozofije u najširem smislu riječi, četverotomnom Brillovu izdanju koje uređuje Ian Richard Netton, a koje je naslovljeno *Islamic Philosophy and Theology*, pripada posebno mjesto. Ian Richard Netton istaknuo je kako usprkos stvarnom i dinamičkom utjecaju koji je grčka misao imala na početne modele islamske teologije i filozofije, ne treba podleći pretpostavci

25

Vidi: Michael Ebsstein, *Mysticism and Philosophy in Andalus*, Brill, Leiden 2013.; Asin Palacios, *The Mystical Philosophy of Ibn Masarra and His Followers*, prev. Elmer H. Douglas, Howard W. Yoder, Brill, Leiden 1972.

26

Detaljnije vidi: Daniel Bučan, »Kako udružiti Aristotela i Abrahama – uvod u filozofijsko djelo Mosesa Majmonida«, u: Majmonid, *Vodič za one što dvoje*, sv. I, prev. Daniel Bučan, Demetra, Zagreb 2008., str. XIII–XCV.

27

Alfred L. Ivry, »Islamic and Greek Influences on Maimonides’ Philosophy«, u: Shlomo Pines, Yirmiyahu Yovel (ur.), *Maimonides and Philosophy. Papers Presented at the Sixth Jerusalem Philosophical Encounter, May 1985*, Martinus Nijhoff, Dordrecht 1985., str. 139–156, ovdje str. 151; Elon Harvey, »Avicenna’s influence on Maimonides’ ‘Epistle on astrology’«, *Arabic Sciences and Philosophy*

(2019) 2, str. 171–183, doi: <https://doi.org/10.1017/s095742391900002x>; Y. Tzvi Langermann, »Al-Ghazālī’s Purported ‘Influence’ on Maimonides: A Dissenting Voice in Trending Scholarship», u: Charles H. Manekin, Daniel Davies (ur.), *Interpreting Maimonides: Critical Essays*, Cambridge University Press, Cambridge 2018., str. 26–45.

28

Vidi: Kerim Sušić, »Prilog razumijevanju odnosa između al-Farabija i Majmonida«, *Logos* 5 (2017) 1–2, str. 49–80.

29

Vidi: Lawrence V. Berman, »Maimonides, the Disciple of Alfārābī«, *Israel Oriental Studies* 4 (1974), str. 154–178.

30

P. Adamson, *Philosophy in Islamic World*, str. 295–300.

da su nove religijske strukture (tj. islamske) bile samo grčka misao zaodijevana u arapsko i perzijsko ruho. On nedvosmisleno naglašava značaj Kur'ana kao svetog Teksta u islamu, koji je pobudio intelektualni, filozofski i teološki duh unutar muslimanske zajednice, u čemu se zapravo i krije ključni pokazatelj takvih površnih stajališta, nerijetko ispisivanih na stranicama brojnih studija pisanih na Zapadu, osobito onih koje su tretirale povijest filozofije općenito. Ian Richard Netton ističe kako je potreba tumačenja kur'anskog teksta i razumijevanja njegovih kategorija i principa, bila pokretač nesumnjivo značajnih intelektualnih i filozofskih napora, a što je svakako podrazumijevalo i uključivanje svih dostupnih znanja.

Ipak, imajući u vidu karakter filozofije kao takve, a time i karakter same islamske filozofije, Ian Richard Netton reći će kao se »islamska filozofija nije uvijek mogla pridržavati fundamentalnih principa Kur'ana, ali je barem uvijek bila artikulirana u punoj svijesti spram takvih kur'anskih principa«. ³¹ Pri tome će podsjetiti na neke od takvih primjera, kakvo je pitanje o stvaranju iz ništa i tjelesnog proživljenja. To je bez sumnje bio dobar povod za napad mutakallimuna na stavove filozofa, koji su ipak htjeli očuvati autonomnost i legitimitet razuma i intelekta. U ličnosti i mišljenju Abu Hamida al-Gazalija, nesumnjivo velikog islamskog teologa i poznavaoa filozofije, Ian Richard Netton prepoznat će susret aristotelijanskog silogizma s kuranskim tekstom, što će voditi k teologiji koja postulira onu vjeru koja traga za razumijevanjem (*fides querens intellectum*). Tako će Al-Gazali i drugi voditi k razvoju dijalektičke skolastičke teologije, u islamu poznate pod pojmom *kalam*. U kojoj je mjeri grčka filozofija, prije svega, Platonova, Aristotelova i Plotinova, utjecala na nastanak islamske filozofije, te kako je potonja utjecala na razvoj rane muslimanske teologije, temeljno je pitanje koje problematizira prvi svezak Brilllova izdanja. U tom kontekstu, dva središnja pojma na koje je glavčina autora usmjerila znanstvenu pažnju i istraživački angažman jest ime prvog muslimanskog filozofa Al-Kindija i mutazilija koji su nerijetko viđeni kao rani muslimanski racionalisti. Tako će, među ostalima, u prvom svesku biti tretirano pitanje izvora islamske filozofije (Ian Richard Netton), platonizam u islamskoj filozofiji (Richard Walzer), rani razvoj kalama (John Van Ess), što je to novo u kalamu (Harry Austryn Wolfson), Al-Kindi kao filozof: aristotelijanska i neoplatonička dimenzija (Alfred Ivry), Al-Kindi i mu'tezile (Alfred Ivry), Al-Kindijeva rasprava o Božjoj egzistenciji i jednoći (Michael Marmura), Al-Kindijeva etika (Therese-Anne Druart).

Drugi svezak posvećen je problemu odnosa razuma i objave unutar muslimanskog filozofsko-teološkog mišljenja, što je nesumnjivo jedno od najznačajnijih pitanja kojima se muslimanska misleća tradicija uopće bavila. Je li moguće govoriti o spoznaji Boga i karakteru Njegovih atributa neovisno o objavi, kako razumjeti problem dobra i zla u svijetu te s tim u vezi pitanje Božje pravednosti, problem slobodne volje, stjecanja, razumijevanje karakteru raja i pakla itd. Sve je to podrazumijevalo definiranje pitanja odnosa razuma i revelacije, čemu će gotovo svi značajni muslimanski teolozi i filozofi posvetiti neka od svojih djela ili traktata. Sadržaj drugog sveska koncipiran je na način da se posredstvom uvida i analize mišljenja Abu Nasr al-Farabija, s jedne, te Abu Hasan al-Aš'arija, s druge strane – pridodajući komparativnoj analizi gledišta muslimanskih racionalista, kako su mutezile nerijetko oslovljavane – načini neka od mogućih »filozofskih i teoloških ogledala tog doba«, koja bi mogla ponuditi refleksiju najznačajnijih intelektualnih i duhovnih gibanja unutar ranih muslimanskih škola, kako filozofskih, tako i teoloških.

Tako će se u drugom svesku, među ostalima, autori posvetiti sljedećim pitanjima: razum i objava (Arthur Stanley Tritton), stvaranje i trajanje raja i pakla u islamskoj teologiji (Binyamin Abrahamov), logička struktura islamske teologije (Josef Van Ess), muslimanske rasprave o antropomorfizmu (William Montgomery Watt), Al-Farabi, emanacija i metafizika (Therese-Anne Druart), kazivanje o tri grada: Al-Farabi i put k savršenstvu (Ian Richard Netton), Al-Farabi o filozofiji i religiji (Muhsin Mahdi), politički stavovi mute'ziliya (William Montgomery Watt) i konačno istaknimo rad Ašari i aš'arije u islamskoj religijskoj povijesti (George Makdisi).

Nadalje, pitanje povijesnog susretanja, a to će reći usuglašavanja i tenzija koje će aristotelizam i neoplatonizam izazvati unutar rane i klasične islamske filozofije, bit će sadržaj trećeg sveska. Konkretnije, pažnja istraživača/autora priloga usmjerena je na šest ključnih ličnosti, a to su Al-Farabi, Ibn Sina, Al-Gazali, Fakhr al-Din Razi, Ibn Rušd i Aziz Nasafi. Predstavljajući filozofsko-teološku misao navedenih mislilaca, autori će aktualizirati pitanja kauzaliteta, vremenitosti, stvaranja, aktivnog intelekta, učenje o duši i spoznaje o Božjoj esenciji. Problem susretanja i neuspjelog pokušaja usuglašavanja aristotelizma i neoplatonizma moguće je pratiti od samog početka islamske filozofije. Značajan poticaj takvim tendencijama dala je i činjenica da su muslimanski filozofi toga vremena dijelove Plotinovih *Eneada* čitali kao Aristotelovu *Teologiju*, te su držali da suštinski ne postoji nesklad između filozofije božanskog Platona (*Aflatun ilahi*) – kako su ga u vrijeme nazivali u muslimanskim filozofskim krugovima – i Aristotela jer istina ne može proturječiti istini. Izvrstan primjer takvog pokušaja koji bi vodio pomirenju njihovih filozofskih stajališta bilo je i djelo Abua Nasra al-Farabija *Al-Jam' bayn Ra'yi al-hakimayn (O sjedinjenju mišljenja dvojice mudraca)*.³²

Treći svezak zaključen je s radovima Olivera Leamana, na temu pitanje o tome je li Averroes averioist, te prilogom manje poznatog autora Lloyda Ridgeona na temu šest ontoloških lica Aziza Nasafija, muslimanskog teozofa iz 13. stoljeća, koji je s obzirom na povijesni značaj ličnosti poput Ibn Arabija, Sadra al-Dina Qunyawija, kao i Najma al-Dina Kubrewija, a koji pripadaju istom periodu, ostao prilično zanemaren. Ovaj prilog nastoji afirmirati njegovu misao na temelju analize djela *Kitab al-tanzil*. U vezi s intelektualnom i duhovnom biografijom Nasafija, važno je kazati kako je riječ o učeniku Sa'da al-Dina Hammuya (preminuo 1252. godine), koji je bio sljedbenik Najma al-Dina Kubraa,³³ da bi se nakon 1220. godine imao priliku upoznati i učiti od 'Umara Suhrawardija i Sadra al-Dina Qonyawija. Posljednji će imati ve-

31

Ian Richard Netton, »Introduction«, u: Ian Richard Netton (ur.), *Islamic Philosophy and Theology. Critical Concepts in Islamic Thought*, sv. 1, »Legacies, Translations and Prototypes«, Routledge, New York 2006., str. 1–4, ovdje str. 2.

32

Vidi: Al-Farabi, *Philosophy of Platon and Aristotel*, prev. Muhsin Mahdi, Cornell University Press, 2002.; Majid Fakhry, »Al-Farabi and the Reconciliation of Plato and Aristotle«, *Journal of the History of Ideas* 26 (1965) 4, str. 469–478, doi: <https://doi.org/10.2307/2708494>.

33

Najm al-Din Kubra (preminuo 1221. godine) predstavlja jedno od najznačajnijih imena unutar ukupne povijesti sufizma, osobito u kontekstu njegove duhovne prakse i utjecaja koji će njegov derviški red imati u kasnijem periodu. Premda je Najma al-Din Kubra čuveniji po svojoj sufijskoj praksi, postoji i nekoliko izvanrednih naslova koji svjedoče o snazi njegove teorijske analize sufijskog nauka. Djelo koje se, među ostalima, ističe svojim sadržajem i karakterom nosi naslov *Fawāih al-ġamāl wa fawātih al-ġalāl (Duhovni mirisi Ljepote i predvorja Veličanstva)*, koje se primarno bavi pitanjem duhovnog putovanja (*sayr suluk*) ili onog što autor mjestimice

liki utjecaj na duhovnu orijentaciju i sufijski svjetonazor Sa'da al-Dina Hammuya, koji će ovaj po povratku u Centralnu Aziju prenijeti na Aziza Nasafija. Utjecaj ekberijanske sufijske tradicije, za čije je širenje u mnogome zaslužan spomenuti Sadr al-Din Qonyawi, bit će naročito primjetno i u mišljenju samog Nasafija. Predmetni članak bavi se Nasafijevom eksplikacijom onoga što je imenovano kao »šest ontoloških Lica«, a što cilja na nepretrgnuto i uvijek novo Lice Božjeg očitovanja (*tağalli*), a što je jedna od središnjih tema Ibn Arabijeva *Fusus al-hikama* i *Futuhata*.

Ključni su pojmovi Nasafijeve ontološke teorije *tanzih* i *tašbih*, posredstvom kojih želi objasniti odnos između Boga i svijeta. Kako pojam *tanzih* ukazuje na Božju transcendentnost, a *tašbih* na Božju imanentnost spram svijeta, Nasafi će na tragu interpretacija Šayh al-akbara ukazati na Boga kao Skrivenog (*bâtin*) i Obznanjenog (*zâhir*). Slijedeći duh kur'anskih kazivanja o Božjoj neusporedivosti (*laysa kamiṭlihi šay'un*), s jedne strane, ali i Njegove sveprisutnosti i očitovanosti (*fa ayna ma tuwallu fa-tamma wağhullah*), s druge strane, Nasafi će – kako to ističe autor priloga – pokazati da je jedini ispravan pristup spram Boga i glede razumijevanja njegova odnosa spram stvorenog svijeta, onaj koji istovremeno uvažava koncept Božje transcendencije (*tanzih*) i imanencije (*tašbih*).³⁴ Svaki bi drugi pristup išao k narušavanju cjeline kur'anskog iskaza o Bogu.

Iz mnoštva ideja koje je moguće razabrati među radovima objavljenim u četvrtom svesku, ističu se četiri glavna motiva koji, Nettonovim riječima, predstavljaju »srce srednjovjekovnog i modernog islamskog intelektualnog razvoja«. ³⁵ Riječ je o motivu Svjetlosti, Misterije, sinkretizma i reforme.

Važnost prvog simbola moguće je motriti iz različitih perspektiva i kroz intelektualni opus mnogih muslimanskih autora. I dok je riječ o pojmu koji se izravno pojavljuje na mnogim mjestima unutar svetog teksta, s naročitim naglaskom na *ajeti nur*, posebno filozofsko-teozofsko značenje zadobit će s djelom i mišljenjem Šihabuddina Suhrawardija i, primjerice, Mullaa Sadraa Širazija, od kojih će prvi kroz djela *Hikmah al-'išraq* i *Hayâkal a-nûr*, a drugi kroz *magnum opus Asfâr*, ponuditi novu interpretaciju tog pojma unutar intelektualne tradicije islama. I dok će fenomen misterija i onostranosti biti prepoznat prvenstveno u djelima Ibn Arabija, čijoj su analizi posvećeni neki od radova objavljeni u ovom svesku, sinkretizam će biti oznaka koja je u ovom kontekstu dovedena u vezu s intelektualnim pristupom i stvaralaštvom *Ihwanuş-şafa'* koji su zahvaćali iz aristotelizma, neoplatonizma i kur'anske ortodoksije. Netton ističe kako mišljenje Braće »sabire mnoge grčke ali i druge ideje, koje potom 'propušta' kroz optiku islamskog mišljenja i time doprinosi stvaranju jedinstvenog tijela islamskog mišljenja koje mi nazivamo islamska filozofija«. ³⁶ Konačno, četvrti pojam koji određuje sadržaj posljednjeg sveska je *işlah* i *tağdid* – najčešće prevedeni kao »reforma« ili »obnova« – a koji sažimaju nastojanje da se kritički i uz uvažavanje novih povijesnih okolnosti i društvenih činjenica promisli i iznova razumije određeni princip, propis ili koncept, a koji bi sada nužno uključivao, ili bio pozvan uključiti, pitanje moderniteta, sekularizma, prava, uloge žena u javnoj sferi i slično. U suvremenom kontekstu ta pitanja, kao i problem slobode, edukacije te kulturnog i religijskog pluraliteta, u mnogome će potisnuti klasična pitanja islamske filozofije koja su se kretala oko principa slobodne volje i predestinacije, odnosa egzistencije i esencije, razumijevanja Božjih atributa, karaktera svijeta i proživljenja, te niza drugih primarno metafizičkih i eshatoloških problema.

Konačno, ovaj kratki prikaz opsežne studije koja za predmet ima probleme islamske filozofije i teologije završit ćemo referiranjem na urednika ovog vrijednog izdanja, koji ističe:

»Islamska filozofija nije naprosto grčka filozofija odjevena u galabiju. Ona pripada intelektualnoj tradiciji islama koja svoj razvoj primarno duguje sveprisutnosti svetog teksta Kur'ana Časnog.«³⁷

5. *Routledgeov priručnik za islamsku filozofiju* – Richard Taylor, Luis Xavier López-Farjeat

Posljednja studija koju u ovom nizu analiziramo plod je uređivačkog angažmana Richarda Taylora i Luisa Xaviera López-Farjeata, koja naslovljena *Routledge Companion to Islamic Philosophy* uključuje priloge niza istraživača koji se bave pitanjima i sadržajem islamske filozofije. Richard Taylor ističe kako je filozofija u arapskoj/islamskoj tradiciji dosegla novu razinu na kojoj može biti izučavana, ne samo neovisno od srednjovjekovnih europskih mislilaca nego i, prije svega, kao filozofija po sebi.

Autori prilogâ u ovoj studiji slijede problemski pristup te nastoje rasvijetliti različite teme koje su vezane za sami sadržaj islamske filozofije. Prilozi se bave filozofskim pitanjima klasičnog i postklasičnog perioda, što će reći da recentni trendovi nisu u fokusu ove studije.

Temeljni cilj koji su urednici ovoga sveska htjeli postići jest da pomognu islamskoj filozofiji dobiti mjesto koje zaslužuje unutar povijesti filozofije te da se posredstvom eksplikacije i kontekstualizacije njenih pitanja i problema koje ona analizira ukaže na njen potencijal za utemeljenu znanstvenu analizu problema metafizike, epistemologije, etike i političke filozofije.³⁸ Štoviše, prilozi će pokazati kako islamska filozofija nudi jedan novi okvir za kulturnu razmjenu i uvid u međucivilizacijski utjecaj.

Knjiga je podijeljena na sedam poglavlja koja tematiziraju sljedeće oblasti: filozofska pitanja u islamskoj objavi i teologiji; logika, jezik i struktura nauke; filozofija u prirodnim naukama; metafizika; epistemologija i filozofija uma; etika i politička filozofija; filozofija, religija i misticizam.

označava kao putovanje k Bogu (*tariq ilallah*). Za detaljniji uvid u sufijski nauk Najma al-Din Kubraa pogledati recentno izdanje, Seyyed Shahabeddin Misbahi, *Ibn 'Arabi and Kubrawis. The Reception of the School of Ibn 'Arabi by Kubrawi Mystics*, Fons Vitae, Louisville 2019.

34

O Azizu Nasafiju i njegovu filozofskom misticizmu Lloyd Ridgeon će prethodno napisati i zasebnu studiju *Aziz Nasafi* (Routledge, Sufi Series, 1998.), da bi četiri godine nakon toga objavio i izbor prijevoda Nasafijevih traktata, pod naslovom *Persian Metaphysics and Mysticism: Selected Treatises of 'Aziz Nasafi* (Curzon Press, 2002.).

35

Ian Richard Netton, *Islamic Philosophy and Theology. Critical Concepts in Islamic*

Thought, sv. 4, »Ecclecticism, Illumination and Reform«, Routledge, New York 2006., str. 1–4, ovdje str. 1.

36

Ibid., str. 3.

37

Ian Richard Netton, »Brotherhood versus Imamate. Ikhwan al-Safa' and the Isma'ilis«, u: I. R. Netton (ur.), *Islamic Philosophy and Theology*, str. 5–15, ovdje str. 12.

38

Richard Taylor, Luis Xavier López-Farjeat, »Introduction«, u: Richard Taylor, Luis Xavier López-Farjeat (ur.), *Routledge Companion of Islamic Philosophy*, Routledge, New York 2015., str. 1–3, ovdje str. 1.

U prvom poglavlju pronalazimo priloge koji se bave pitanjem stvaranja, rasuđivanja u Kur'anu, etičkim problemima, ljudskim razumom u islamskoj teologiji, odnosu jurisprudencije i političke filozofije u srednjovjekovnom islamu. Središnja poglavlja posvećena su problemima metafizike i epistemologije, od kojih prvo otvara Amos Bertolacci svojim tekstom o »Utemeljenju nauke o metafizici«. ³⁹ Slijede članci o formama hilemorfizma (Sarrah Pessin), esenciji i egzistenciji u Ibn Sinaovu mišljenju (Rollen E. Houser), primarnom i sekundarnom kauzalitetu (Richard Taylor), Metafizici Boga (Jules Janssens) te principu stvaranja na način kako o njemu govori tekst Kur'ana i Al-Farabijevo filozofsko učenje (Michael Chase). Pored toga, poglavlje o epistemologiji reducirano je na samo nekoliko važnih pitanja koja susrećemo u drugim studijama. Tako će autori analizirati pitanje izvanjskih i unutarnjih ljudskih osjetila, epistemologije apstrakcije, ljudsko znanje i odijeljeni Intelekt, intelekt i inteligibilije u sjedinjenju. Čini se kako je u »raspravu« o epistemološkim pitanjima unutar islamske filozofske tradicije nužno trebalo uključiti Al-Gazalija i Ibn Rušda, ali i Ibn Arabija uz niz drugih autora andaluzijske filozofije.

Poglavlje »Etika i politička filozofija« uključuje širi krug tema, ali značajno uži krug referiranja i filozofskih refleksija. Naime, glavnina radova oslonjena je na Al-Farabijevo utemeljenje političke filozofije u islamu te pripadajuće interpretacije njegovih stajališta, primarno građenih na filozofskim pozicijama Platona i Aristotela, a prezentiranih, prije svih, u djelima *Madina fâdila* i *Kitâb tahşil al-sa'âda*. Osim toga, susrećemo radove koji izlažu teoriju božanske naredbe u srednjovjekovnoj arapsko-islamskoj kulturi, pri čemu autor usmjerava pažnju na izlaganje mutelizijske kritike spram aš'arijskog koncepta dobra i zla, potom članak koji problematizira pitanje slobodne volje i Božjeg predodređenja događaja, te zaključno rad prethodno spominjanog Petera Adamsona, a koji bi pripadao području bioetike jer je posvećen pitanju odnosa ljudi spram životinja, na način kako je viđeno u interpretaciji Al-Razija, Ihwan al-Safâ' i Ibn Tufayla.

Posljednji odjeljak ovog obimnog sveska posvećenog islamskoj filozofiji rezerviran je za mističnu tradiciju i uopće odnos filozofije, religije i misticizma unutar tradicije islama. Tu čitamo izvrsne radove Franka Griffela, Mohammađa Rustoma i Ayman Shihadeha. Međutim, prostor koji je posvećen sufijskoj tradiciji i filozofskom sufizmu nužno je morao biti znatno širi, imajući u vidu utjecaj koji je rečena tradicija imala na kasniji razvoj islamske filozofije.

Konačno, ono što izmiče sadržaju ovog vrijednog zbornika zasigurno je značajnije uključivanje post-avicenijanske i općenito kasne filozofske tradicije islama, koje su mjestimice tek marginalno zastupljene. Imajući u vidu ukupni značaj škole transcendentne filozofije, te bogat intelektualni opus koji potpisuje Sadr al-Din Širazi, ali i mnogi drugi filozofi i teozofi safavidskog perioda, bilo je nužno uključiti ih u komparativnu analizu ili uvesti u kontekst povijesne analize određenih pitanja. ⁴⁰ Ipak, to se izravno dogodilo tek unutar jednog rada koji problematizira problem sjedinjenja intelekta i inteligibilija (*ittihâd âqil wa ma'qul*). Koncept uprisutnjenog znanja (*'ilm hudûrî*) kojeg razvija filozof iz Širaza, ali i oblici nediskurzivne spoznaje karakteristični za epistemologiju sufizma poput intelektualne intuicije (*dawq*), otkrovenja (*kaşf*) ili kontekmplacije (*muşâhada*) koje su primarno razvijane unutar ekberijske gnostičke tradicije, morali su pronaći svoje mjesto u poglavlju posvećenom epistemologiji.

Na kraju, mogli bismo zaključiti kako interes za islamsku filozofiju na Zapadu s kraja XX. i početkom XXI. stoljeća neizbježno raste, te da bi jedna takva

karakteristična interpretacija i posredovanje muslimanske filozofske misli nastale na Zapadu u nadolazećem vremenu moglo kreirati i zasebno znanstveno polje ili barem jedinstven okvir unutar kojeg bi bilo moguće iščitavati jednu novu dimenziju značenja i važenja islamske filozofije kao takve, sada izrečene unutar drugačijeg duhovnog i društvenog konteksta te ispisanom izvan kategorija arapskog jezika.

Rusmir Šadić

Islamic Philosophy in the West: Critical Analysis of Recent Studies

Abstract

The end of the 20th and the beginning of the 21st century revealed an increase in scientific interest in the problems of Islamic philosophy, especially noticeably in the West, where we encounter new achievements of already established authors, but also valuable works of younger generation scientists, who created an entirely new circle of experts within the field of Islamic philosophy. In this paper, we aim to offer an analysis of the most significant studies of Islamic philosophy during the first two decades of the 21st century, based on pointing out the most important titles, whose content and critics recommend them as paradigmatic. Critical research written in the West at the beginning of the 21st century shows that Islamic philosophy, even in its most recent phase, remains predominantly related to the metaphysical and epistemological problems characteristic of classical Muslim philosophical thought. We take as a frame of reference to present in the task outlined above, among the many authors, the works of Seyyed Hossein Nasr, Peter Adamson, Massimo Campanini, Richard Taylor and Ian Richard Netton.

Keywords

Islamic philosophy, West, presentation, metaphysics, epistemology, 21st century

39

Podsjetit ćemo kako je riječ o autoru vrlo značajne studije naslovljene *The Reception of the Aristotle's Metaphysics in Avicenna's Kitab al-Šifa'* (Brill, Leiden 2006.).

40

Više o postavicenijanskoj islamskoj filozofiji i važnosti filozofskog mišljenja najznačajnijeg

predstavnik kasne misli vidi: Rusmir Šadić, *Ontologija Mulla Sadraa Shirazija*, Demetra, Zagreb 2019., kao i članak: Rusmir Šadić, »Kasna islamska filozofija: ključni pojmovi Mulla Sadraovog filozofskog mišljenja«, *Eidos* (2019), br. 3, str. 99–106.